1

Червоний будинок охопив великий простір. Геометризував видноколо. Довжелезний мурований паркан того ж кольору продовжував в обидва боки пряму лінію будинкових стін.

Я завжди тримався думки, що Університет треба уявляти собі таким, яким він уперше піднісся у творчій уяві архітекта: оголений простір, безмежне над ним небо й будівлі!.. Уявою Беретті керували мрії про велич, позбавлену пишности, але сповнену суворої нерухомости. Крижана застиглість неруху, — такий був початковий задум.

Сторіччя тому Університет ще знаходився поза містом. Він не належав місту. Він становив собою самодостатній, замкнений у собі світ, який не перебував у жадному зв'язку ні з чим. Виник він з наказу Миколи I, самодержавного монарха, абсолютного в своїй необмеженій волі. Так будовано палаци й касарні в Росії. Так збудований Університет у Києві. Піраміди належали пустелі; палаци, касарні й Університет так само. Порожнеча ґрандіозного простору покликана була підкреслювати їх ізольовану виключність.

Круглі колони порталу вісьмома вертикалями перетинали площину будинкового фронтону. Заґратовані ворота дворів Університету були завжди замкнені.

Людина або пересікала брукований сеґмент майдану, або рухалася ґранітними плитами пішоходів уздовж парканового муру. Мандрівка, сповнена, можливо, пошани, можливо, безнадії, тривала вічність.

Наближаючись до цього червоного колоса, до цієї будівлі в уцегляненому одязі крови, людина почувала, що вона втрачає себе. Вона почувала себе заздалегідь приреченою. Чотирикутні постаменти колон у порівнянні з нею були незмірно великі. Дубові масивні двері

були прямі й високі, людина ставала малою на їх порозі. Щоб їх відкрити, треба було простягнути руку вгору над головою, — це був майже гієратичний жест, як перед входом у храм. Дотик до чавуну лишав на долоні відчуття холоду, і це почуття холоду, сполучене з м'язовою напругою, підкреслювало неміч людини.

У вестибюлі в студента відбирали його посвідку. Ніхто з непосвячених не смів стати причетний до містерії науки. Імперія оберігала спокій державного неруху.

Щілини коридорів були безмежні. Вони тяглись у несказанну безвість і не мали кінця. Людина проходила повз анфіладу величезних вікон. Коридори звужувалися, щоб знов бути високими. Ця ілюзорність суперечности, повтореної у своїй незмінності, вражала. Вона породжувала примари, що здавалися примхливими привидами божевільних. Ще й досі я страждаю від снів, які примушують мене блукати по цих кам'яних щілинах, проходити безкраї пустелі коридорів. Двері авдиторій, що виходили в ці коридори й були завжди зачинені, зберігали мовчання схованої за ними тайни.

Імперія рескриптом імператора включила у свій реґламент гуманізм і освіту як принципи, але як принципи, покликані ствердити не свободу індивіда, не його визволення, а дисципліну розуму. Уверситет був архівом державно визнаних істин, ґатунком касарні, зведеної на ступінь храму. В армії дисциплінували рух людини, в Університеті її розум. Університет мав адміністративне призначення; він був функцією режиму.

Золоті ґудзики на мундирі студента були сталого розміру й устійненої форми, на форменній тужурці студента, як поступка часу й моді, вони могли бути пласкі або опуклі, але в обох випадках вони несли на собі імперський герб, символ імперської могутности й величі, двоголового орла.

Місто, наблизившись, порушило цю симетрію ізольованости, цей ритм співвідношення простору й будинка, що з нього виходив будівничий. Воно оточило Університет метушнею домів, дрібних і випадкових, настирливих, як старці.

Але й тоді, коли місто наблизилось до Університету, й тоді, коли місто поглинуло його тишу, знищило велич його палацової відокремленості, навіть і тоді Університет продовжував панувати над усім простором.

Я стою коло вузького продовгастого вікна філософського семінару, який знаходився вгорі під дахом, я дивлюся крізь нього і я впевняюсь, що над усім грандіозним видноколом, яке простерлося передо мною на захід і на південь, над блакиттю далечини панує цей гігант. Ніщо не заступає відстані. Усе довкола підлягло цьому будинкові, що титул імператорського сполучив у своїй назві зі згадкою про св. Володимира.

З Батиєвої гори, з круч Арсеналу, з віддалі Військового госпіталю, звідсіль ви бачили, що місто, навіть і огорнувши Університет по схилах гори кільцем домів, не змогло принизити його могутности.

Кам'яна фортеця зберігала свою всевладність. Будівля переборювала спротив простору. В синявій димці обрію полуменіла, запалена сонцем, червоно-чорна кров Університетських стін. Палав вогонь похмурого світла...

2

Микола Філянський з освіти був архітект. Олесь — ветеринар. Що спільного має ветеринарія з поезією?.. Мій співрозмовник, до якого було звернене це запитання, що могло здатися чисто реторичним, замислено зауважив: "Дуже багато!..". Він не розвинув своєї думки, мені перешкодили розпитати його. Але я не припускаю, що між ветеринарією

й поезією було щось спільне. В кожнім разі, не більше, як між віршами Олеся й поезією.

Письменники-модерністи, з ґенерації 90-900 років, що, розриваючи з традиціями народництва в письменстві, модернізували українську літературу, були автодидакти. Письменники-самоуки; за освітою недоуки. Ніхто з них не мав закінченої освіти, середньої або вищої.

Михайло Коцюбинський учився в шаргородській бурсі. З бурси він перейшов до семінарії, з якої його виключили. У своїх автобіографічних згадках він узагалі волів делікатно оминати питання про свою освіту.

Чупринка, властиво, освіти не мав жадної. Вигнаний з усіх київських гімназій і, нарешті, знайшовши для себе притулок у гімназії "Общества родителей" на Тимофіївській вулиці, він у кожнім разі далі сьомої класи не пішов.

На думку Євгена Маланюка, пишний півтораметровий бант химерної краватки, розлогий комір блузи, волосся довге, панама або солом'яний бриль, вибійчані штани, уся ця специфічна зовнішність поета покликані були в Миколі Вороному підкреслювати те, що бракувало йому як поетові. Було зневажливе пенсне, увічнене в епіграмі Зерова, і не було поета. Вони обидва не терпіли один одного. Микола Зеров — Вороного, й Вороний — Зерова.

Я не хочу цими згадками щось закинути на адресу поета, що виявляв до мене ознаки щирої благоприхильної приязні, але я мушу згодитися, що Микола Вороний, навіть і в ті роки, коли я його знав — у другій половині 20-х — надавав великого значення своїй живописній зовнішності. Знов таки: не стільки зовнішності, як живописності. Він хотів мати вигляд поета-артиста!..

На думку Дм. Ів. Дорошенка, Вороний був людина без певної освіти. Перед тим, як вибрати для себе шлях поета, він свою діяльність почав

продавцем у бакалійній крамниці десь на півдні, не то Таганрогу, не то Ростова-на-Дону. Павло Богацький тримається іншої думки. З того факту, що в 90 роках Микола Вороний одвідував лекції на Львівському університеті, він робить припущення, що Вороний мав гімназіальну матуру. Хто зна? Можливо! В кожнім разі, питання про освіту Миколи Вороного не є остільки певним, щоб не викликало обговорення.

Щодо Володимира Самійленка, то, хоч він і вчився в Університеті і саме на філологічному факультеті, однак, як признавався він сам, один погляд через скляні двері до зали, де в присутності представника Міністерства, перед урочистою комісією з професорів, переводилося державні іспити, викликав у ньому такий жах, таке почуття непевности в собі, що він ніколи не наважився складати іспити.

Поети цієї ґенерації культивували в собі зовнішність поетів і звичку до богемної безладности життя, але ніколи вони, за винятком Івана Франка, не виявляли жадного нахилу до вченої поезії, до поезії як науки, до творчої дисциплінованости вчених. У своїй творчості вони покладалися на надхнення.

За цієї доби — кінець 90, початок 900 років — поезія й наука, література й літературознавство, творчість і наполеглива кропітка праця в архівах і бібліотеках існували окремо. Свобода надхнення була приналежністю поетів, дисципліна розумової праці — приналежністю вчених, професорів Університету. Це були два способи ставитись до письменства, чітко відокремлені один од одного. Поети творили, учені досліджували їх творчість. Професорові так само не годилося бути поетом, а вченому — писати романи, як єпископові — грати в футбол.

19 вік і навіть початок 20 знав це суворе розмежування фахів, функцій, чинів, освіти, класів. Робітник протистояв власникові фабрики. Колезький асесор — статському радникові. Людина з дипломом Університету — людині з нижчою освітою. Офіцер — цивілістові. Існувала глибока різниця між тим, хто мав орден Святослава або Анни, і тим, хто був нагороджений Володимиром третього ступеня на шию.

Згідно з доктриною Монтеск'є, влада законодавча була відокремлена від влади виконавчої. Людина, що грає на гармоніку, й директор Інституту історії Академії наук. Генерал і фурман, що розвозить молоко з молочарень по місту. Єфрейтор і імператор. Доковий робітник і міністер закордонних справ. Поети не писали дисертацій, вони не домагалися звання професора, не здобували наукових ступенів маґістра або доктора.

Поезія й наука були два відрубні світи. Вчені обмежувалися тим, що розшукували по архівах і приватних збірках незнані документи, публікували неопубліковані листи, сперечалися щодо дати народження письменника, розшифровували ініціали присвятних написів у поезіях. Павло Филипович був надзвичайно гордий, коли йому пощастило з'ясувати ініціали присвяти в одній з поезій Боратинського.

Іван Іванович Огієнко для своєї вступної лекції в Університеті вибрав тему: "Чи правильно поставлений наголос у "Полтаві" Ол. Пушкіна: "Молчит музыка боевая?"". Він навів сотні прикладів з незліченної кількости авторів. Це був плід ретельних студій. Здобуток бездоганної ерудиції. Потік імен, феєрверк найнесподіваніших цитацій. Авдиторія була потрясена ґрандіозністю скрупульозної праці, що її перевів автор.

Коли Іван Іванович Огієнко скінчив свою сорокахвилинну лекцію, ствердивши, що поставити наголос у слові музика на другому складі, а не на першому, то жаден огріх з боку поета, жадна його помилка, а, навпаки, стала традиція літературної мови, неодмінна приналежність мови барокового письменства, студенти в захопленні улаштували промовцеві гучну овацію.

Ще й досі в моїх ушах бренить відгук оплесків, що заповнили своїм гуркотом вузький простір шостої авдиторії, вікно якого виходило на луговину Ботанічного саду, і я бачу за катедрою худорляву постать промовця з продовгастою борідкою, в форменному сурдуті гімназіального вченого. З несамовитим ентузіазмом ми, студенти,

аплодували тоді новому доцентові Університету в ознаку щирого свого подиву й визнання.

Поза сумнівом, з усіх доцентських лекцій, виголошених у ті часи в Університеті, це була найблискучіша. Вона стала для мене наочним доказом того, як ретельний учений дотиком чарівної палички з дрібної теми здібний створити казковий палац, шліфуючи, обернути камінець у блискучий діамант бездоганної ерудиції.

Дослідник сходив з катедри як переможець. Декан йому тиснув руку. Студенти продовжували аплодувати.

Вчені вірили в догмат партикуляризованої науки. Партикуляризували науки. Дрібнили дослід. Вони вірили в істину того, що лише партикуляризована наука, відокремлена від усіх інших і стверджена в своїй ілюзорній ізольованості, може бути визнана за науку. З фікції творили норму. Уявне й відносне зводили на ступінь реальности. З нічого робили щось.

З

Поети-модерністи 90-900 років були автодидакти. Чи знав хтось із них якусь чужу мову? Я не говорю про Лесю Українку або Івана Франка. Я маю на увазі інших: Чупринку, Вороного, Коцюбинського, Васильченка.

Уже наприкінці першого десятиліття 20 ст. починає накреслюватися злам. Поет стає ученим. Починалася ера вченої поезії. Поезія перетворювалася в науку. Поет ставав ученим. У поеті важко було б відокремити вченого й поета. Поети обертали поезію в об'єкт фахових поетичних студій. Складали словники рим, досліджували структуру ямба, оперували конструкціями хорея, вивчали перебої ямба, пірихії, рахували зміни. Дослідники зі студій вірша робили свій фах. Проф. Якубський працював над наукою про вірш. Федір Самоненко розгортав студії поетів 18 століття. Мій друг Віктор Петров у семінарі проф. Сергія

Маслова виголосив доповідь про "Форму вірша в українському письменстві кінця 17 ст.". Передхоплюючи концепцію краківського проф. Лося про тонічний характер силабіки, він аналізував вірші Гарасима Смотрицького, що був двірським поетом у князя Василя Острозького.

Поезія й наука зближалися. Література ототожнювалася з літературознавством. Поезія ставала здобутком літературознавців. Витворювався новий тип поета-дослідника, поета-архівіста, музейного робітника, аналітика, складача словників, колекціонера документів.

Проф. Володимир Перетц був перший, який із катедри Київського університету проголосив на своїх лекціях методології літератури: не що, а як. Не зміст, а форма. Не поет-громадянин, а поет — знавець свого ремесла.

З поетичної доктрини усувається принцип надхнення. Поети втрачають довіру до нього. Ніхто з поетів нової генерації не пише з надхнення. Вони починають шукати для себе інших джерел. Знаходять їх скрізь, за єдиним винятком надхнення. Насамперед у зразках поезії, що ми її називаємо поезією класиків.

Поети нового покоління, що приходять на зміну ґенерації Чупринки-Вороного-Олеся, не знають поетів без освіти. Серед них ще були поповичі, але вже не було бурсаків. Не було серед них також і ветеринарів. Ніхто з них не був вигнаний з гімназії. Університетський диплом був для кожного з них порогом, через який вони переступали на своїх шляхах до садів поезії.

Жаден не носив довгого волосся поета. Пишні барви краваток вабили їх виключно на оправах книжок. Вони не надавали значення зовнішній живописності, щоб відрізнятися від оточення. Ні в кому з них не було нічого акторського або взагалі театрального. Вони не робили

нічого, щоб справляти враження поетів. Ніхто на вулиці, глянувши, не сказав би: "Це поет!".

Літературна праця й наукове ступенування сполучувались. Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Володимир Отроковський, Михайло Калинович, Іван Галюк були залишені при Університеті як професорські стипендіати для підготовки до професури.

4

Перед студентами філософічного факультету були лише дві можливості: одна — напруживши всі свої духові здібності, ціною найбільших зусиль, забезпечити за собою вихід у професуру, і друга — пасивне низобіжне самоусунення в глуху безвість провінційного учителювання.

Шлях до професури був чітко накреслений. Він починався з писання медальної праці на тему, запропоновану від факультету. Домагаючися стати професорським стипендіатом, треба було одержати золоту медаль, саме золоту і в жаднім разі не срібну, бо срібна не ґарантувала нічого. Борис Якубський, одержавши срібну медаль, не був залишений при Університеті.

Залишений при Університеті складав магістерські іспити. Після двох вступних лекцій він здобував звання приват-доцента. Усе це потребувало колосального напруження розумових сил, тотальної мобілізації всіх духових ресурсів. Не всі витримували. Часто надмірність зусиль губила людину. Нищила її.

Володимир Отроковський був здібний учений і цікавий, надійний поет. Він писав в імпресіоністичній манері, і в його поезіях фігурували "блакитні лисиці". Вичурний і небанальний образ блакитних лисиць у поезіях, які він зачитав у нашому колі, зробив його маркантним. Праця, яку він приготував у свої студентські роки в семінарі проф. В. Перетца,

текстологічна розвідка, аналіза тексту і з'ясування редакцій з літературних пам'яток 16–17 ст. принесла йому золоту медаль. Вона досягла нечуваного ще доти обсягу трьох тисяч сторінок. У своїй рецензії на роботу Вол. Отроковського, надрукованій в "Университетских известіях", Волод. Перетц проголосив її зразковою; він ставив її в приклад "іншим авторам магістерських дисертацій". Молодий дослідник міг пишатися з такої оцінки, з цього безумовного визнання, але кілька років несамовитої праці розхитали його здоров'я. Надмірність тягару, що лягла на його плечі, розчавила його. Праця підірвала організм, знесилила, оголила сховані всередині недуги, викликала їх на поверхню. За золоту медаль, за право бути залишеним при Університеті він заплатив ціною життя.

Я пам'ятаю соняшний день навесні 1919 року. Після голодної катастрофальної зими прийшли перші ясні й теплі соняшні дні. Заллята сонцем, простяглася пряма перспектива Львівської вулиці. Я побачив Отроковського ще здалека. З малою донькою він стояв на розі Діонісіївського завулка. Високий і худорлявий, він спирався на стіну будинка; дівчинка гуляла коло його ніг, бавлячись на тротуарі. Сонце мило світило на білий повапнений дім, вулицю, людину. Я спинився, ми привіталися, і я спитав: "Гуляєте? Грієтесь?..". "Та ось, — відповів він, — вивів доньку на сонце!". І ми стояли один проти одного, я і він, витягнений, у темно-сірому вбранні, з руками, закладеними за спину, прихилившись плечима до стіни, і я думав про те, що, власне, не так донька, як він сам для себе потребував якнайбільше відпочинку й сонця. І донька була приводом, а це його тягло життєдайне сяйво сонця. Він мав вигляд зовсім знесиленої, цілком виснаженої людини. Відбиток остаточної втоми лежав на його жовтавому обличчі. Чітко викреслені кістки на скронях визначали геометричну структуру черепа. Він справляв враження вже приреченого. За якийсь місяць-два молодий учений і поет помер од крововиливу в мозок.

Його ховали в такий же соняшний день, у який я його бачив в останній раз. У широкому просторі, в ясних зеленкуватих присмерках посередині церкви стояла труна, обкладена квітами. Світло мармурових

плит було спокійне й лагідне. Дружина, схилившись на коліна, нерухомо застигла коло труни. Кадильний дим здіймався вгору. Сині лисиці стреміли в далечінь.

Мова не йде про неміч людини, що знесилилася; мова не йде про індивідуальний виняток. Мова йде про міру вимог, про ситуацію, що складалась у ті роки для молоді, про фаховий, технічний рівень конкуренції. У проф. Андрія М. Лободи було при катедрі літератури 17 залишених професорських стипендіатів.

Ці, що витримували на першому іспиті, написавши медальну роботу і домігшись бути залишеними при Університеті, в більшості випадків не витримували після другого. Склавши маґістерські іспити і досягнувши доцентури, вони здавали. Вони вже були вичерпані. Вони вже дали все, що могли дати, й тепер були ніщо. Дисертація лишалася ненаписаною. Спустошені, вони німіли. Чи мушу я згадувати прізвища, називати ймення?

5

Щодо Миколи Зерова, то він не був залишений при Університеті. З тих або інших мотивів він ухилився від каторжних випробувань, на які засуджували себе найздібніші з студентської молоді.

Усі інші з нашого кола: П. Филипович, М. Драй-Хмара, Ю. Клен — студіювали на відділі слов'янсько-руської філології. М. Зеров вибрав для себе, відповідно до своїх смаків і вподобань, відділ класичної філології. Та, незважаючи на те, що він з фаху був класик, свою дипломну роботу при закінченні Університету він написав не на тему з класичної філології, як того можна було б чекати, не про когось із римських поетів, Вірґілія, Горація або Катулла, а з зовсім іншої ділянки, що з класичною античністю нічого спільного не мала. Його дипломна робота була студією про Величка, Самовидця, козацьких літописців 18 ст. Цей вибір теми, перехід од класичної філології до української історіографії 18 ст.,

од Верґілія до Величка і від Катулла до Самовидця, був непослідовний з огляду на розмежування факультетських відділів, але він вказував на якусь іншу, свою власну, внутрішню послідовність, на прагнення сполучити класичний філологізм з українським традиціоналізмом, студії античности з'єднати з замилуванням в українському бароко.

Що становив собою Зеров у ці студентські роки, коли приятелював з Петром Горецьким, Віктором Романовським, Осипом Гермайзе, підтримував зносини з українськими видавництвами, з Сергієм Титаренком, писав альбомні вірші, був ніжно закоханий в одну з Лобод?..

Певне, це було в першій половині 1925 року. Я був у Володимира Миколайовича Перетца в його просторій академічній квартирі у старовинному будинкові на Мойці. Широкі сходинки вели мене десь угору. Продовгастий багатовіконний передпокій був ясніший за великі кімнати мешкання з низькими стелями. Кабінет академіка був подібний на залу; він був завантажений збіркою давніх рідких рукописів і унікальних стародруків у шкіряних оправах 16–18 ст. Громіздкі фоліанти книг. Петроградське сталево-сіре присмеречне світло. На півночі Перетц загубив той свій яскравий смугляво-червоний колір обличчя, який він мав давніше в Києві. Дещо розплився. Втративши темпераментну пружність, він набув імпозантної поважности академіка. Він сидів у кріслі біля письмового стола як люб'язний господар, з чорною круглою шапочкою на голові, і розпитував мене про київські новини, про Академію, про життя, людей, зміни. "Ну, хто у вас там блищить, у Києві?" — спитав Перетц. Я назвав Зерова: цей блищить, незрівнянний промовець, блискучий полеміст, ефектний оратор. "Пам'ятаю, — зауважив на відповідь Перетц. — Зеров був блідий студент!..".

Я не знав Зерова в студентські його роки, і мені важко сказати щось із приводу висловленої оцінки. Перетц був людина категоріальних тверджень і безапеляційних присудів. Я не припускаю, щоб Микола Костевич міг колись не бути собою, бути безбарвним, бути невиразним, але я не думаю, що помилявся й Перетц.

У студентські роки Зеров не зробив спроби врости в академічний ґрунт, стати вченим. Та й згодом, бувши уже професором КІНО (Київського інституту народної освіти), у своїх літературознавчих студіях, як історик літератури, він не виявляв ні інтересу, ні нахилу до праці в архівах, до розшуків неопублікованих документів, їх публікацій, до вузьких і детальних причинкових дослідів. Жадна його розвідка не несе на собі тягару апаратних додатків. Він писав статтю задля самої статті, а не задля приміток до неї. Так само він не брався працювати над спеціально дисертаційною темою й не готувався захищати роботи на ступінь доктора.

Товариство він любив більше, ніж самоту кабінету. Він був ретельний і вправний, досконало точний працівник, але далеко вище він цінив можливість живої розмови. Він цінив естетичну досконалість довершеного, саме те, що ніколи не було властиве ні Перетцові, ані "перціянцям".

6

Микола Зеров закінчив Університет без медальної праці й при Університеті залишений не був. Зрікшись однієї каторги, він вибрав для себе іншу. Позбавлений можливости осісти в Києві, він опинився в Златополі на посаді вчителя латинської мови в хлоп'ячій гімназії.

Не слід творити жадних ілюзій щодо цих часів перед революцією. Не слід мріяти про золотий вік у минулому, на зміну якому приходить залізний. Передреволюційну дійсність слід приймати такою, якою вона була справді. Панувала тиша, але вона не була ідилією. Не існувало декретованого примусу, людина не була підпорядкована числу і пану; вона навіть могла плекати в собі ілюзію, що вільна у виборі своїх шляхів і в визначенні власної своєї долі; насправді ж її стиснено якнайщільніше, загнано у вузьку щілину, в цілковиту безперспективність, притиснено до стіни, й вона, знесилена, нездібна була чинити опір. Чехов, Леонід Андреєв, Купрін відобразили людину того часу.

Зеров опинився в Златополі, бо він уже не належав собі. У нього не було іншого вибору. Глухе степове містечко. Власне, велике село на межі Київщини й Херсонщини, забуте людьми й Богом, одрізане од цілого світу. Навіть залізниця обминала це містечко.

Небо, чорноземлі, степ! Розораний простір, що здається безмежним, де нема нічого, крім безодні неба та вузької смуги далекого обрію. Чорноземна пустеля позначена в своїй порожнечі на обрії горбами скитських курганів.

Мені здається, що пам'ять мені не зраджує, і я чітко зберігаю в своїй згадці враження від Златополя, яким я його бачив колись. Ця довга подорож на переповненій балагулі по степу від станції до містечка, сонце, яке згасає на обрії, так званий готель, подібний на постоялий двір. На величезному просторі базарного майдану білий паркан довкола дерев'яної церкви й кілька похилих акацій, що ростуть на цвинтарі. Утоптаний чорний плац з купами кінського гною, з сміттям і соломою, що їх знімає й жене степовий вітер, з рядами столиків, вбитих у землю, з срібно-сивим, курявою вкритим, бур'яном, що кущами росте під парканом церковного цвинтаря. Гістеричні кози, ідіотично нахабний містечковий цап.

На одному кінці містечка скупчилися мурованні з жовтої цегли урядові будинки, в тім числі двоповерховий будинок гімназії, а на другому кінці осторонь від містечка, в долині розташувався маєток, садиба з садом і довгою тополевою алеєю, великий будинок власника хлібних млинів і цукроварень, експортера збіжжя, мільйонера Бродського. Два полюси, два відокремлені світи, що протистояли один одному, між якими простяглися дрібні дерев'яні халупки, чорні занедбані й зневажені житла місцевої людности, без садків і без зела, що в їх стисненій гущавині загубилася барокова синагога, славетна своєю мистецькою дереворізьбою й архітектурою.

Опинитись у Златополі — це значило опинитись поза життям, за бортом життя, в цілковитій владі степового безкрайого простору,

зазнати поразки, добровільно викреслити себе зі списку живих, без жадної сподіванки на порятунок.

Скитський степ. Шосе, яке зв'язало містечко зі станцією й простяглося через містечко вздовж урядових будинків. Небруковані вулиці. Масна грязюка. Осіння сльота. Зимові чорні порожні вечори. Невеличка кімнатка з ліжком, столом і фікусом у діжці біля вікна в якійсь випадковій родині. Вдень лекції в гімназії і ввечорі учнівські зошити з латинськими extemporalia, що їх треба правити.

Приятелювання з гімназіальною викладачкою французької мови, попівною з Волині. Подорож влітку під час ферій на Волинь у гості до її батьків. Пам'яткою цієї подорожі лишився сонет, що згодом увійшов до складу "Камени": "Землі волинської родюче лоно", "Скорпіон", поезія з цілковито затушкованим любовним звучанням.

Миколі Костевичеві нелегко далися ці кілька років перебування в Златополі. Тут він втратив свої зуби й примушений був лікувати нерви в київських водолікарнях.

Якось уже згодом, після революції, в Баришівці, зайшовши до мене в сірий дощовий осінній день, Микола Костевич запитав: "Чи ви стоїте біля вікна й дивитеся годинами крізь нього?". Я не збагнув відразу сенсу запитання. Я? Біля вікна? Навіщо? Що можна побачити крізь вікно? Невизначене, завжди тотожне собі ніщо злиденної вулиці, мокре гілля дерев, дощові калюжі між камінням шосе, почорнілий від дощу дерев'яний паркан на протилежному боці вулиці? Ні, я не мав ніколи подібної звички. "А ось Освальд Федорович робив так!..".

Певне, з боку Зерова це було тільки перенесення на іншого самовизнання! Годинами стояти перед нерадісною одноманітністю містечкового ландшафту... Очевидячки, вже перебування в Златополі навчило його цього.

Що чекало Зерова, викладача латини в гімназії глухого містечка, відкритого для всіх вітрів світу, якщо б не трапилася революція? Усе можна було передбачити наперед до самого кінця: за вислугою п'ятирічок чергові надвишки до платні, орден Анни й Станіслава, чин статського совєтніка і, як найбільше життєве й службове досягнення, як завершення учбової й адміністративної кар'єри — посада інспектора гімназії денебудь в Прилуках, Черкасах або Білій Церкві, в міжчасі співробітництво під псевдонімом у "Раді", вірші й критичні статті, надруковані іноді в "Літературно-науковому вістнику", нарешті, за вислугою літ, відставка з мундиром і пенсією, — ще раз повторений життєвий шлях Щоголева або Івана Нечуя-Левицького. Шлях компромісу, примирення, покірливого узгіднення з дійсністю. Зігнутись під вагою тягару й спробувати його нести.

Щоправда, була ще одна можливість — особистого бунту, розриву з оточенням, подорожі на Таїті. Залишити містечко, зректися державної служби, відмовитися від певности, засудити себе на непевність, зневіритись і поневірятись, секретарюючи в якому-набудь літературному журналі, часописі або видавництві. Дійти до межі. Переступити через межу, опинитись у безмежному, де не існує вже жадних обмежень і жадних норм. Наважитися зробити те, що зробив Ґоґен, коли він кинув родину, жінку, п'ятеро дітей, посаду урядовця в банку, Париж задля екзотики самотнього острова, загубленого на Тихому океані, хижки, вкритої пальмовим гіллям, тринадцятилітньої жінки-коханки, повіривши Дені Дідро, що найщасливіші люди живуть на Таїті.

І був ще третій шлях, третя можливість, коли людина повстає проти себе всередині самої себе, рве з дійсністю, руйнує цілковито дійсність назовні, щоб ствердити єдину й виключну абсолютну дійсність свого ізольованого "я". Шлях у хворобу, шлях нервового потрясення, абсолютної свободи суб'єктивного. Я вже згадав: таке було. Була нервова хвороба, лікування в водолікарнях.

Революція принесла звільнення. Вона повернула його до Києва, розкрила перед Зеровим усі шляхи, що досі лишалися для нього герметично замкненими. Починаючи з можливости жити й учителювати в Києві, викладати латину не в Златополі, а в Київській українській гімназії. Все неможливе ставало можливим. Редакторське крісло в "Книгарі", співпраця у видавництві "Друкаря", участь у бароковому гуртку Нарбута, приятелювання з Петром Януарійовичем Стебницьким, Павлом Зайцевим, Павлом Филиповичем.

У ці перші роки революції Зеров знаходить себе, він стає таким, яким був весь час, поки був живий: експансивний, рухливий, як живе срібло, надзвичайно чемний і коректний, людина високого й відкритого розуму і в жаднім разі не ідеолог і тим менше не ідеолог у гурті неокласиків, супроти твердження Святослава Гординського: "Зеров був ідеологом київської групи неокласиків". Метр, але не ідеолог. Бо метр і ідеолог — це не те саме.

Однаково закоханий в античність, в українське бароко і французький парнасизм Леконта де Ліля й Ередіа; бібліограф, швидше критик, ніж історик літератури, ніколи не "перціянець", ані "лободист". Людина оцінки, ґурман і естет, що вище над усе ставив мистецькі, естетичні цінності; провозвісник грецького ідеалу калогатії: вроди-добра, ототожнених і злитих. Врода як добро, і добро як врода.

Однаково високо він цінив добре загострені олівці, добрі пера, добрий атрамент і добрий письмовий папір, міцний, за власним рецептом заварений добрий чай, добрих приятелів, вроду жінок і жіноче товариство, добрі вірші, книги і саме добре оправлені книги, вбрання, що було б елеґантне.